

KURD DI TÂCU'L-'ERÛS'Ê DE*

KURDS IN TÂJ AL-'ARÛS

M. Edip ÇAĞMAR*

Kurte

Hinek berhemên klasîkên Îslamî bi agahîyên di derbarê neteweyan tije ne. Berhemên ku mijara wan ziman e behsa neteweyan nakin. Tacu'l-'Erûs tevî ku ferhengeke 'Erebîyye jî ji sedem têkilîyên cur bi cur di derheqê kurdan de agahîyên hêja û cuda daye. Mebest jî vê xebatê de pêşkêşkirina malumatê di derheqê kurdan ku Tacu'l-'Erûs'ê de ye ji mirovan re.

Di Tacu'l-'Erûsê de malumatên di derbarê kurdan de hinek jê tevî bilêvkirina bêjeyên kurd, kurdî û ekrad hatiye pêşkêşkirin. Hinek jê jî bê ev bêjeyên hanê hatiye nivîsandin. Di vê gotarê de li ser cureya yekem hat sekinadin. Lê belê li ser a duyem nehat sekinadin. Lewra gava ku em li ser a duyem bisekinîyan mijar ewê gelek dirêj bûya. Tiştêk di agahîyên di beşa duyem de hinek jê di derheqê wan de nîqaş heye ewê nîqaş dirêj bikra. Di vê gotarê de agahî li ser eslê kurdan, zanyarên wan, eşîrên wan, cîyên wanê li jiyane û hinek tiştên cuda hatiye dayin.

Bêjeyên Sereke: kurd, ez-Zebîdî, Tacu'l-'Erûs, Zanyar, Bajar, Qele

Abstract

Classical Islamic sources are filled with information about different nations. But, the sources related to language don't mentioned the nations. Despite Taj al-'Arus which is a work Arabic dictionary, he talked about the kurds in various ways. In this study, it is presented information about the kurds in Taû'l-'Arûs which is a classic work, to the people.

In Tâj al-'Arûs, a part of the information about the kurds is given with kurd, kurdî, Ekrâd words. The some other information is understood from other sources which are of interest to kurd or kurds. The information that on the first choice is explained. The information falling within the scope of the second option is not mentioned. Because, if the second option is included in the subject, it is thought that both an article limit and an information to be narrated will be disputed. This article can be divided into five categories: kurdish origin, scholars, tribes, places where they live, and some other different topics.

Keywords: kurdish, az-Zabîdî, Tâj al-'Arûs, scholars, cities, castles

* Ev gotar, wergera gotara bi navê "Tacu'l-'Arûs'ta Kürtler", E- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Mijdar, 2017, Cilt 9, Hejmar 2 ye.

* Prof. Dr., Zanîngeha Dicleyê, Fakulteya Îlahîyatê, Email: mecagmar@hotmail.com

DESTPÊK

Di berhemên klasîkên Îslâmî de di derheqên kurdân de agahîyên cuda hene. Di hinek cureyê berhemân de behsa gelan an jî neteweyan pirtir heye. Lê belê pirtûkên ku mijara wan ferheng in an jî mijara wan ziman e di wan de di derbarê neteweyan de malûmat gelek hindik in. Gava em li Tâcu'l-'Erûs'ê mêze dikin, em dibînin ku ew ne pirtûkeke li gorî ev tiştê em dibêjin e. Lewra di wê de bi sedem gelek munasebetan agahî derheqê kurdan de heye.

Agahîyên di Tacu'l-'Erûs'ê de ku têkiliyê wan bi kurdan heye, sê cure ne. Cureyê yekem ku pêwendîya wê ya bi kurdan ve bi guman e, ê duyem pêwendîya wê bi kurdan ve heye lê belê nivîskarê xebatê qet behsa kurdan nekiriye. Ê sêyem ku pêwendî bi kurdan ve heye û nivîskar jî ev xala hanê bi awayekî aşkera aniye ziman. Çiqas jî agahî ji van her du cureyên serî pirtir be jî, me di vê xebatê de ji wan behs nekir. Wekî niha Di Tacu'l-'Erûs'ê de behsa Amed, Mêrdîn, Sêrt û bajar û navçeyên dinê yê Kurdistanê hatiye kirin. Lê belê ez-Zebîdî gava behsa wan dike qe di derheqê kurdan de tişkî nabêje. Me jî behsa van agahiyan nekir. Tiştê ku em di vê gotarê de li ser sekîna ne, têkiliya wan bi kurdan ve bi awayekî aşkera di Tacu'l-'Erûs'ê de hatiye diyarkirin. Ji sedem du xala me behs ji van agahiyan nekir. Lewra tiştê ne aşkera dibe ku nîqaş tê de hebe û behsa ji wan vê gotarê ji heddê gotarê derdixe.

Zanyariyên di Tacu'l-'Erûs'ê¹ de ku bi awayekî aşkera eleqa wan bi kurdan ve heye, em kanin bikin pênc beş: Beşa yekem, Eslên kurdan; beşa duyem, hinek cî û warên ku kurd lê jiyane; beşa sêyem 'eşîr û taifen kurdân; beşa çarem, zanyar û navdarên kurdân; beşa pêncem, hinek zanîstiyên cuda di derbarê kurdan de ye. Zanyariyên ku me ji Tacu'l-'Erûs'ê girtiye gelek muhîm e.

1) ESLÊ KURDÂN

ez-Zebîdî di Tacu'l-'Erûs'ê de bêjeya kurd bê hevoka jêr ji me re îzah dike.

الْكُرْدُ (بالضم: جِيلٌ م) معروف وقبائل شتى، (ج أكراد) كَفَقْلٌ وَأَفْقَالٌ

“el-kurd (Bi pişa herfa kafê tê xwendin û nifşekî nas û ‘eşîrên cuda ne. Ev bêjeya hanê di wezna أَفْقَالٌ û كَفَقْلٌ de ye. Di Tacu'l-'Erûs'ê de di cihekî di de ez-Zebîdî dibêje ku bêjeya kurd a ku ji bo nifşa nas tê bikaranîn wateya wê “qevitandin û paraztin” e. Li gorî Zebîdî ev peyv ji

¹ **ez-Zebîdî û Tacu'l-'Erûs:** Tacu'l-'Erûs ferhengekî 'Erebî-Erebiye ye û ji taraf ez-Zebîdî hatiye nivsandin. Nêvê ez-Zebîdî Muhammedê Kurê Muhehammed e. el-Huseynî û ez-Zebîdî jî leqabê wî ye. Bê eslê xwe ji Wasîtê bajara Îraqê ye. Li Yemenê mezin buye û li Misrê di sala 1205/1791an de bi sedem nexweşîna taunê wefat kiriye. Hawê ku çavkaniyan de derbas di be, ez-Zebîdî zanyarkî gelek civaki ye. Lewra têkiliyên wî bi mezinên welatên Musilman hebûye û car caran ji wan re nameyan şandiye. Di hinek berhemên de tê gotin ku di rojevayê îfrîqyâ de li bal hinekan de ê ku wê deme biçiya heccê û Zebîdî ziyaret nekira heccê wî ne muteber bû.

ez-Zebîdî gelek berhem nivîsandiye. Li gorî agahiyan wî herî hindik deh berhem nivîsandiye. Di nav pirtûkên wî de a herî meşhur tacu'l-'Arûs e. Tê gotin ku Tacu'l-'Arûs bi niyeta ku bê ve şerh ji bo el-Fîrûzâbâdî'nin el-Kâmûsu'l-Muhît'. Ev pirtûka hane li gorî pergala tîpên 'erebî yê dawîyê hatiye nivsandin. Ji sed bîst hezar xalan pêk tê. Her xalekî jî tevî muştaqê xwe dusad sesad hezar beje derbas dike. Tê gotin din av ferhengên 'Erebî yê hatine çapkirin de ferhenga herî mezin a Tacu'l-'Erûsê ye. Ev berhem pirtir bi sud û rumet cara yekem li Misrê di sala 1306 koçî hatiye çapkirin. Du re li Kuweyt, Beyrut û Şamê çapa wê dubare buye. Ev ferheng ferhenga navû bêjeya teve. Lewra tê de di derbarê navên jî agahî gelek heye. ('Ettâr 1984: 183).

lêker a كاردَ hatiye darijtin. (ez-Zebîdî:- IX/102,107). Di ferhengên erebî yên dina de bê tene behsa bêjeya kurd der heqê kurdan de tiştêkî dinê nehatiye behskirin. Lê belê di *Tâcu'l-Erûs*'ê de di derbarê kurdan de agahî pirr in. Hinek ji agahîyan agahîyên derbarê eslê kurdan de ye. Li jêrê em wan pêşkêşî we dikin.

Di *Tâcu'l-Erûs*'ê malûmatên di heqê eslê kurdan de yazdeh nêrîn heye.

1. Kurd ji nesla kurdê kurê 'Emr b. Muzeyqa ne. ez-Zebîdî ev fikra hanê nisbetî İbn Xellîkan (681/1282) dike. Li gorî ez-Zebîdî di *Wefeyâtu'l-'ayânê* de tê gotin ku kurd kurê Amr Muzeyqa diçe nav 'ecemân, li welatê wan dimîne, li wir zurriyeta wî zêde dibe û ji wan re tê gotine kurd. Helbestvan derheqê vê agahîya hanê malika jêrê gotiye.

لَعَمْرُكَ مَا أَلَاكِرَادُ أَبْنَاءِ فَارِسٍ وَلَا كِنْتُهُ كُرْدٌ بُنُ عَمْرُو بْنِ عَامِرٍ

"Ez sond dixwum ku kurd ne ji nesla Farisan e; Lê belê (bavê kurdan) kurd b. 'Emr b. 'Amir e."

ez-Zebîdî di piştî van agahîyan de dibêje ku hinek zanyarên neseban fikrek bi vî awayê îddîa kirine. (ez-Zebîdî:- IX/102,103). Ji vê gotina wî tê famkirin ku ew ne di fikrê wan de ye.

1. Kurd bermayê Xwarina Bîwrâsef in. ez-Zebîdî, dibêje ku İbn Quteybe (276/889) di pirtûka xwe ya *Kitâbu'l-Me'ârif* de gotiye ku 'Ecem dibêjin kurd bermayê Xwarina Bîwrâsef in. Lewra êşek Bîwrâsef hebûye û ji bo wê êşê her roj du mirov hatiye serjêkirin. Wî jî goştê wan xwariye. Lê belê wezîrek bi navê wî Eryayil e hebûye her roj yek ji mirov ku di hat serjêkirin, serjê nedikir û wî dişan bal çiya ve. Ew kesên tên şandin li baçiya pirr dibin û ji wan re tê gotin kurd." Li gorî vê xeberê kurd ev in. ez-Zebîdî dibêje ku li gorî mamostê wî ev fikra hanê ji alî gelekî zanyarên nesebe zayif hatiye dîtin. (ez-Zebîdî:- IX/103).

1. Kurd zaryên kurd b. Emr b. Rebî' in.

2. Kurd zaryên kurd b. Ken'ân b. Kûş b. Hâm b. Nuh in.

ez-Zebîdî gava behsa van her du fikra dike. Dibêje ku li gorî İbn Dureyd (321/933). Kurd ji nesla kurd b. Ken'ân hatiye û li gorî Ebu'l-Yeqzan (281/894) jî ji nesla kurd b. Amr hatiye. Bê van tiştan ez-Zebîdî dibêje ku ev dîtinên hanê yên xwedîyê pirtûka *Nesebu'l-Ekrâd* Nivîskar Muhemmed Efendî el-kurdî (v.?) jî behs dike. Ew bi dû re dibêje ku Muhemmed Efendî derbarê eslê kurdan bi awayekî nezanî hinek tiştên dijberî hev aniye ziman. (ez-Zebîdî:- IX/104-107).

1. Kurd ji nifşa Rebî'a b. Nizâr b. Bekr b. Waîl in.

ez-Zebîdî dibêje ku li gorî wan kesên ku ev reeyê diparêzin kurd ji sedem îhtiyacan li çiyayan bi tenê jiyane û bûne cîranên Farisan zimanên wan guheriye. (ez-Zebîdî:- IX/102-107).

1. Kurd ji nifşa an jî Mudar b. Nîzar in.

ez-Zebîdî gava behsa van her du reeya dike dibêje ku el-Mesûdî vanan nisbet kiriye li ba hinekan. Lê belê li ba kê ve nisbet kiriye negotiye. (ez-Zebîdî:- IX/102-107).

2. Rabia b. Mudar

Li gorî agahîyên di Tacu'l-'Erûsê de zaryên Rabia b. Mudar ji bona av û çêra ajalên xwe li çiyayan mane. Ji sedem tirşe, bûne wek gelên cîranên xwe (ez-Zebîdî: IX/105).

3. Ji nifşa Îsfendiyâr b. Menûcehr in.

ez-Zebîdî dibêje ku ev fikra hanê hatiye iddia kirin ji teref Farisan ve. (ez-Zebîdî: IX/105).

4. Ekrad b. Farîsan b. Ehlû b. Erem

Li gorî gotinekê Ez-Zebîdî dibêje ku zanyarê ilmê nesebe Ibnu'l-Cewwânî di dawiya pirtûka el-Muqaddîmetu'l Fadilîyye de gotiye ku Ekrad b. Farîsan b. Ehlû kalîkê qebîla bi ekrad meşhur bûye ye. (ez-Zebîdî: IX/105).

5. Kurd ji nifşa kurd b. Murd b. Sasa b. Hawazîn

ez-Zebîdî ev reeya hanê kê gotiye nabêje bi tenê dibêjek hinek di vê fikre de ne. Bi dû re li gorî malûmatê ew dide kurd ji sedem di navber wan û Xessanîyan de doza xwînê çêbûye durketine û bidû re guherîne (ez-Zebîdî: IX/104).

6. Kurd ji nifşa Sam in.

ez-Zebîdî dibêje ku reeya di derbarê eslên kurdan a aşkera ew e ku kurd wek Farisan ji nesla Sam in. Ew vê fikrê qebl dike. (ez-Zebîdî: IX/104).

ez-Zebîdî di derbarê gotina "kurd ji cinnan in," de dibêje ku en-Nesefî Ebu'l-Mu'în (508/1115) di berhema xwe ya bi navê *Bahru'l-Kelâmê* de gotiye ku ev gotin tişteki batil û pûç e û eslê wê tune ye. (ez-Zebîdî: XIV/105). Bi vê neqla ji en-Nesefî bi aşkera tê fahmkirin ku ez-Zebîdî ev reeya paşîn wek tişteki bê qîmet û dijî eql û neqlê dibîne.

Bi rastî fikra ez-Zebîdî û hinek zanyarên din ku gotine eslên kurdan wek Farisan ji nesla Sam in di cîh de ye. Lewra erdnîgarî û çanda Farisan û kurdan nêzikî hev in. Baweriya gelek kurdan jî bi vî awayî rast bûna vê fikre nîşanî me dide. Tişteki xebat nûjen jî di vê fikrê de ne.

2) EŞÎRÊN KURDAN

Di Tacu'l-'Erûs'ê de behsa hinek eşîrên Kuradan jî hatiye kirin. Em li jêr agahîyên ku ez-Zebîdî derbarê eşîrên kurdan de gotiye dibêjin.

1. Bârîz: البَارِز

ez-Zebîdî di Tacu'l-'Erûs'ê de gava bahsa hedîsa *لا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا يَنْتَعِلُونَ الشَّعْرَ وَهُمْ الْبَارِزُ* "Hata hûn cengê bi qevmekî ku solê wan ji muye bizina ye nekin qiyamet ranabe. Ew Bariz in," dike dibêje ku di vê hedîsê murad jî el-Barîz kurd in (ez-Zebîdî: X/170). Di berhamâ ku tê naskirin bi navê *el-Kevseru'l-Cârî* de hatiye gotin ev gelê hane kurd in û mezinên wan solên ji muyên bizinan xistine linge xwe. Ji wan re gotine reşik (el-Kûranî 2008: V/481). Lê belê hinek zanyaran gotine maqсад ji Barizan gelên din in (el-Birmâwî, 2012: X/166).

2. Buxtiyye: الْبُخْتِيَّةُ

Di Tacu'l-'Erûs'ê de bi munasbeta tiştên cuda behsa Buxtiyân tê kirin. Gava derbarê hinek qeleyen, eşîran, bajarên an jî gundan agahî dide, behsa Buxtiyan dike. Di van cîhan de

dibêje ku ew qele, bajar an jî gundê Buxtîyan e. Carna jî ji hinek eşîran re dibêje Buxtî ne (ez-Zebîdî: IX/104; XV/40; XVII,428). Niha Buxtîyan re “Botî” tê gotin.

3. Beşnewiyye: البَشْنَوِيَّة

ez-Zebîdî, dibêje herfa (ب) ‘yê a ku di bêjeya البَشْنَوِيَّة ‘yê de ye bi ziberê tê xwendin. Li dû vê agahîyê de dibe ku el-Beşnewîyye taîfeyaka kurd e û li Cezîra İbn Umer dijî. Ew piştî van agahîyan me ji hinek alimên ji nav wan derketiye agahdar dike (ez-Zebîdî: XXXIV/258).

4. Cawân: جَاوَان

Di Tâcu’l-‘Erûs’ê de gava ku di derbarê vê bêjeyê de agahî hatiye dayin dibêje ku ev Cawan navê eşîrekî kurd e û li Hille el-Mezyedîyye Iraqê dijîn (ez-Zebîdî: XXXIV/34).

5. Celâl: جَلَال

Alimekî ku navê wî Muhammed b. Ebî Bekr el-Celâlî ye nîsbet tê kirin li ba vê eşîra kurd. Ez-Zebîdî dibêje ku ed-Dâvûdî (w.?) gotiye ki zanyareki kurd e û navê eşîra wî jî el-Celâlî ye (ez-Zebîdî: XXVII/221).

6. Cewraqân: الْجَوْرَقَان

ez-Zebîdî, dibêjeki ev bêjeya hane navê eşîrekî kurd e û li Hulwanê dijî. Li gorî agahîyên Huseyîn el-Cewzeqânî ji vê eşîrê ye. Di Tâcu’l-‘Erûs de الْجَوْرَقَان Cewraqân û جَوْرَقَانِي her du jî derbas dibe (ez-Zebîdî: XXV/125). Li bêlê li wusa tê xwanêkirin ku a rast Cewzeqânî ye. Çewa ku di *Mu‘cemu’l-Buldân’ê de* جَوْرَقَانِي hatiye nivîsandin (Yaqût el-Hemewî: II/184).

7. Dunbul: الدُّنْبُل

ez-Zebîdî, dibêje ku دُنْبُل di wezna قُنْبُل de ye. Li pey vê malumatê tîne ziman ku aliman gotiye ku Dunbul eşîrekî ji kurdan e. Ew li dora Musilê dijîn. Behsa hinek alimên ji nav wan derketine dike (ez-Zebîdî: XXVIII/506). Di hinek çavkanîyên dinê de, hatiye gotin ku Dunbul nişkekî ji kurdan e (el-Fîrûzâbadî 2005: 1000). Di berhemên klasîk de ji bo Dunbulan hevoka “ew neslekî ji kurdan e”, an jî “ew eşîrekî ji kurdan in” hatiye bikaranîn.

8. Hazer: خَزْر

ez-Zebîdî, gava ku li ser vê bêjeyê radiweste, dibêje ev peyva hanê navê neslekî ji hinek kafîrê Tirkan e. Bi dû re diyar dike li gorî hinekan ku dibe ev bêje navê komek ji eceman an ji tatar yan jî ji kurdan be (ez-Zebîdî: XI/155).

9. Kûrân: كُورَان

ez-Zebîdî, gava agahî dide di derheqê vê peyvê de dibêje ku tîpa wê ya serî bi pêşê tê xwendin. Li gorî wî navê eşîrekî ji kurdan e. Ew tîne ziman ku gelek ehlê îlmê ji navê eşîrê derketiye. Dibêje ku herî zanyarê ku di dema dawîyê de ji nav wan derketiye mamosteyê mamosteyan Ebu’l-İrfân İbrâhim Hesên (w.1101/1609) e. (ez-Zebîdî: XIV/81).

10. Nuğâî: نُغَايِي

ez-Zebîdî, berya her tiştî li ser xwendina vê bêjeyê rawestîye û gotiye ku tîpa nûnê bi pêşê tê xwendin, bi dû wê re jî herfa medde heye. Piştî vê îzahê diyar dike ku ev peyv navê nifşekê ji kurdan e (ez-Zebîdî-: XXXX/116).

11. Surunc: سُرُنُج

Di Tacu'l-'Erûsê de hatiye gotin peyva Suruncê di wezna عُرُنْد de ye. Her du herfên serî bi pêşê tên xwendin. Di dawîyê de tîne ziman ku ev peyva hanê navê eşîreke kurdan e (ez-Zebîdî-: VI/34).

12. et-Tevbiyye: التَّوْبِيَّةُ

Di Tacu'l-'Erûs'ê de derbas dibe ku et-Tevbiyye navê eşîreke ji kurdan e. Tê gotin ku ji bona wan di dewsa vî navî de bêjeya el-Cevb jî hatiye bikaranîn (ez-Zebîdî-: II/202).

13. Zûmân: زُومَان

Di Tacu'l-'Erûs'ê de di derbarê vê peyvê de bê ku ev merivan komekî ji kurdan e tişteki din nehatiye gotin (ez-Zebîdî-: XXXII/334).

ez-Zebîdî, bê van agahî yên di derheqê eşîrên kurdan de hat gotin dibêje ku kurd wusa pirrin ku eşîr û komên wan nayin hejmartin. Navê hinek din jî pêşkêşî me dike. Dibêje ku welat û warên kurdan Iraqa Ecem, Fars, Azerbaycan, Hewlêr û Musil e. Piştî wan malûmatan behsa hinek kom û eşîrên ji kurdan dike (ez-Zebîdî-: IX/104). Lê belê bi navê wan îktîfa dike. Wan eşîr û komên ku wî navê wan bi tenê gotiye li jêrê ye.

1-Sorânî, 2-Gorânîyye, 3-Î'mâdiyye, 4-Hakarîyye, 5-Mahmudîyye, 6-Zerzâîyye, 7-Mîhrânîyye, 8-Hârûnîyye, 9-Lurîyye, 10-Kelhurîyye

3. WELÂTÊN KURDAN

Di Tacu'l-'Erûs'ê de hindik be jî behsa welâtê kurdan hatiye kirin. Çewa ku berya li gorî Tacu'l-'Erûs'ê welatê kurdan Iraqa ecem, Azerbaycan û Faris e. Lê bele behsa hinek cihên di jî kirîye. Wan ciyên hatine behskirin li jêr em dibêjin.

1. 'Allûs: عُلُوس

Ew peyva hanê di wezna عُلُوس de ye. ez-Zebîdî dibêje ku ev peyv navê qeleyeke kurdan e (ez-Zebîdî-: XVI/277). Di *Mu'cemu'l-Buldân* de derbas dibe ku ev peyv navê qeleya kurdê el-Buhtîya ye. Ev qele li aliyê Erzenê ye (Yaqût el-Hemewî-: IV/147).

2. Âtîl: آتِيل

ez-Zebîdî, gava vê bêjeya hanê bi me dide naskirin ji me re dibêje ev bêje navê qeleya kurdên Buhtîyên ku gundeki ji Zevzânê ye (ez-Zebîdî: XXVII/428).

3. Bâz el-Hamrâ: بَازُ الْحَمْرَاءِ

Hatiye nivîsandin ku Baz el-Hamra gundeki kurdên Buhtîyan e ku ew jî li alî ez-Zevzânê ye (ez-Zebîdî: XV/40).

4. Dahlân: دَخْلَان

ez-Zebîdî, gava ku li ser Dehlânê di peyive dibêje ku ev bêjeya hane di wezna سَخْبَان de ye û li Musûl navê cîhekî ye. Li gorî gotina wî ehli vî cihî kurd in û diz in (ez-Zebîdî: XVIII/475).

5. Duneser: دُنَيْسَر

Duneser iro jê re Qoser û Qızıltepe tê gotin. Qoser çewa tê zanîn navçeya Mêrdînê ye. Li gorî ez-Zebîdî eslê Duneserê duneser e. Lê belê buye bêjeyek erebî û wateya wê jî “serê dunyê” ye. Ew dibêje ku ev agahî ji alî gelek zanyara hatiye gotin (ez-Zebîdî: XI/317). İbn Xellikân bê vê agahîya me got dibêje ku sedema bikaranîna bêjeye Duneserê buna Dunesrê cihê kombûna rêyê bazirganîyê ye. Ew dibêje ku ecem cihê muzaf û muzafun ileyhiyê di guherînin. Li cem vî jî ev bêje bi wateya “serê dunyê” ye (İbn Xellikân: V/145,146). Lê belê li gor qanaata me ev wateya hanê şiroveke ne di cih de ye .

Wateya wê ya rast “cihê ku dunya li serê” ye an jî “cihê ku cîhan pê ve giradayî ye.” Lewra bê bazirganî jiyan nabe. Ji sedem ku Bazirgan li wira kombûne, jê re hatiye gotin Duneser. Ji sedem van tiştên li jor derbas dibe tê fahmkirin ku ev peyva hanê kurdî ye (el-Fîrûzabadî: I/503). Di çavkaniyan de ev peyv wek bêjeya kurdî hatiye herekekirin.

6. Erbil: أَرْبِل

Çewa ku tê zanîn kurd ji Erbilê re dibêjin Hewlêr. Di Tâcu'l-‘Erûs’ê de di derbarê Hewlêrê de jî agahî heye. Lewra tê de bêjeya Erbil hatiye şirovekirin. ez-Zebîdî dibêje ku Erbil di wezna îsmidê de ye. Li gorî vê malûmatê bêjeya Erbilê pêwîste Êrbîl be. Ew dibêje ku “Xwendina tîpa hemzeya bêjeya Erbilê bi ziberê ne durust e. Tevî vê gotina xwe diyar dike ku hineka hemzê bi ziberê dixwînin. Li gorî ku eslê wê Erebi be, behsa hinek wateyên wê dike. Tîne ziman ku Erbil nezîkî Musilê ye û xwedîyê qeleke mezin û tekûz e. Hinek behsa cihê wê û çarşî û malen wê dike û dibêje ku av bîrê wê şêrîn e û ji Bexdayê bi çûna karwanan heft roj dur e. Dîsa dibêje ku mirovên tê de dijîn bi pirranî kurd in. Li gorî agahîyên wî mirovên li wir dijîn bûne Erebi. Dibêje ku ji Erbilê gelek zanyar derketine. (ez-Zebîdî: XXIV/30).

7. Fenek : فَئَكَ

Tê gotin ku “Fenek qeleyek tekûz û nezîkî Cezîra İbn-i Umer e û a kurdên Diyarbekirê ye (ez-Zebîdî: XXVII/310). Di Mu‘cemu’l-Buldân de derbas dibe ku Fenek qeleya kurdên Beşnewî ye û bandora wan bi qasî sêsad salî li ser vê qeleyê çêbûye. Ew ehl-i mirovatî û hamiyetê bûne. Kî xwe dispêre wan, ew wan diparêzin û muameleyek gelek qenc bi wan re dikin. Mîrê Cizîre bi wan re serî dernexistiye” (Yaqût el-Hemewî: IV/278).

8. Êmâdiyye: العِمَادِيَّة

Êmâdiyye li bakurê Musulê qeleyek e ku kurd li dijîn. Di Tacu'l-'Erûs'ê di cihekî di de derbas dibe ku berya Êmâdiyyê qelekî bi navê Âşîbê hebûye, Zengî Aqşungur wê xera kiriye û di şuna wê de qela Êmâdiyyê avakiriye (ez-Zebîdî:- IV/149).

9. Hakkarî:

Di Tacu'l-'Erûsê de çend car navê Hekarîyyê derbas dibe. Lê belê bi şedde bi şeklê الهَكَارِيَّة hatiye nivîsandin. Li jora Musilê li Ceziretu İbn Umer e. Li vira kurd dijîn û ji wan re tê gotin el-Hekkâriyye. Mutessevifê navdar Ediyî b. Musâfir (miladi, 1162) li bavira hatiye nisbetkirin (ez-Zebîdî:- XIV/441).

10. Lîr: لِير

Bi zêra herfa lamê û bi dirêjkirina herfa yayê tê xwendin. Nahiyekî ji herêma kurdên di navbera Rey û Isfehân de belav bûne û ji herêma Cundîşapur ye (ez-Zebîdî:-XIV/86).

11. Şehrezor: شَهْرَزُور :

Şehrezor bajarê Zûr b. ed-Dahhâk e û yên ku tê de dijîn hemu kurd in. Li gorî agahiyên Tacu'l-'Erûsê nêzikî wê çiyayê Şaranê heye (ez-Zebîdî:- XII/269). Di *Mu'cemu'l-Buldânê* de Şehrezor herêmekî mezin e û yên li dijîn bi tevahî kurd in. Tê gotin ku li wê herêmê gund û bajarên cuda hene (Yaqût el-Hemewî:- III/375). Şemseddîn Sâmî dibêje ku "Şehrezor heremekî gelek fireh e û Kerkûk di hundirê wê de ye. Ji çara sise ê ku li wir dijîn kurd in." (Samî 1314; V/3846).

12. Westân: وَسْطَان

Di Tacu'l-'Erûsê de derbas dibe ku ehlê Westanê kurd in (ez-Zebîdî:- XX/173). Di Tacu'l-'Erûsê de behsa cîhê Westanê nehatiye aşkerakirin jî, ji çavkanî yên din tê fahmkirin ku Westan Gevaş e. Lewra dibin ku Westan di navbera Erdîş û Bedlîsê de ye (İbn Şeddad:- I/183).

4) ZANYARÊN KURDAN

ez-Zebîdî, di Tacu'l-'Erûsê de di cîhên cuda bi sedem peywendiyên cuda behsa navdarên kurd dike. Lê belê pirranîya wan zanyarê olî ne. Bahusus gava behsa eşîr û cîhên kurdan dike, di wan behsa zanyarên kurd dike. Navdar û Alimên kurd ê ku navê wan di Tacu'l-'erûs'ê derbas dibe li jêrê em behs dikin.

1. Cîbân

ez-Zebîdî, gava ku di derbarê kurdan de agahî dide dibêje Caban kurd e û bavê wî Meymûn e. Kurê wî Meymûn ji hedîsa أَيْمًا رَجُلٌ تَزَوَّجَ وَلَمْ يَنْوَأَنْ يُعْطِي صَدَاقًا "Kî bê niyeta dayina mehrê bi zewice" rîwayet kiriye. Di vir de behsa kurdîtiya Caban nayê fahm kirin. Lê belê piştî rawestina wî li ser eslê kurdan dibêje ku Meymûn b. Caban ji kurdan e (ez-Zebîdî:- IX/105, XXXIV, 346).

2. Meymûn b. Câbân

Di Tâcu'l-‘Erûsê de gava ku behsa kurdan tê kirin hatiye diyarkirin ku Meymûn b. Câbân jî kurd e. سمعت النبي قال: عن ميمون الكردي عن أبيه قال: “ji Meymûn el-kurdî, ew jî ji bavê xwe rîwayet kiriye. Bavê wî got min ji Nebî (s.a.w.) bihîst” (ez-Zebîdî-: IX/105,107).

3. Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Abdillâh el-kurdî

ez-Zebîdî, di Tâcu'l-‘Erûsê de piştî diyar dike ku bêjeya الكُرد an jî bêjeya الكُردية navê cîhekî li Beydâyê ye dibêje ku ev zanyarê hanê ji wira ye. (ez-Zebîdî-: IX/106). Lê belê ji vê gotina ez-Zebîdî bi awayekî qetî kurd bûna ev alimî nayê fahmkirin. Lewra bêjeya الكردي di wata cîhê rast jî hatiye bikaranîn. Cihekî bêjeya kurd ji re nav be, nabe ku yên ji wir derketine gişt kurd in.

4. Ebû Îmrân Musa b. Muhammed b. Sa‘îd el-Cevbî

Gava ku peyva Cevbê hatiye îzahkirin hatiye diyarkirin ku ev peyv navê eşîreke ji kurdan e û ev alimê me jî ji wan e. Di hinek çavkaniyan de derbas dibe ku ji bo el-Cevbî Ebû ‘Îmrân Mûsâ û Ebû Muhammed Abdurrahman hatiye bikaranîn. (ez-Zebîdî-; II/202). el-Cevb el-Cûb bi pêşa tîpa cîmê jî hatiye xwendin (Katib Çelebî 2010: IV, 329).

5. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Mehdî es-Surûncî en-Nasîbî

ez-Zebîdî gava behsa eşîra ku jê re tê gotin Surunc dike, dibêje ev alimê me ji vê eşîrê ye. Ew dibêje ku ew alim e û bavê wî muheddîs e. Dibêje kurê wî jî muheddîs e. Li gorî agahîyên di Tacu'l-‘Erûsê de ev alimê bi rumet hedîsa jî rîwayet kiriye. Berhemeke wî ya bi navê *Lubsu'l-murakkak* heye (ez-Zebîdî-: VI/34). Li gorî agahîyên di *Tâcu'l-‘Erûsê* de sê nîfş ji nesla ev alimî muheddîs in.

6. Ebû Abdillâh el-Huseyin b. Cafer el-Cevzekânî el-kurdî.

ez-Zebîdî dibêje ku el-Cevzekânî ji cemaatekî kurd e ku ev cemaat li Hulwanê runiştîye. el-Cevzeqânî pirtûkeke bi navê *el-Mevdûât nivîsandiye* (ez-Zebîdî-: XXV/126).

7. İbrahim b. Hesên el-Kûrânî

ez-Zebîdî, gava bêjeya (كُورَان)Kûrân izah dike dibêje ji eşîra Kurân gelek zanyar derketine. Ji wan aliman ev alim e ku em behsa wî dikin ê herî dawîyê ye (ez-Zebîdî-: XIV/81). Di *el-‘Alamê* de hatiye nivîsandin ku ev alimê hanê dora heştê pirtûkan nivîsandiye. Li Medîna Munewwerê di sala 1101/1690’an de koçî axîretê kiriye (ez-Ziriklî 2002: I/35).

8. Muhammed b. Ebî Bekr el-Celâlî,

Gava behsa ev alimê hanê hatiye kirin, ez-Zebîdî dibêje ku tîkiliya nisba Celâlî bi eşîreke kurd ve heye. (ez-Zebîdî-: XXVIII/221).

9. Şemsuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Nasr eş-Şâfi ed-Dunbulî

Di Tâcu'l-‘Erûsê de derbas dibe ku ev zanyarê hane ji eşîra kurdan a Dunbulî ye. Li Bağdadê qadîtî kiriye û feqîh e. Piştî sedsala şeşemîn wefat kiriye (ez-Zebîdî-: XXVIII/506).

10. Ali b. Ebî Bekr b. Suleyman ed-Dunbulî

ez-Zebîdî dibêje ku ev alimê hanê jî Dunbulî ye (ez-Zebîdî: XXVIII/506).

11. Suleyman b. Ebî Bekr ed-Dunbulî

Ev zanyar jî muhendîs e û birayê Ali b. Ebî Bekr b. Suleymân ed-Dunbulî ye. Ji van her du aliman re hatiye gotin ed-Dunbuliyân (ez-Zebîdî: XXVIII/221).

12. Ebû ‘Ebdîllâh el-Huseyîn b. Dâvud el-Beşewî

Ev kesê hanê şairekî ji eşîra Beşewiya ye. Dîwaneke wî bi zimanê erebî heye (ez-Zebîdî: XXXIV/258).

13. Muhammed b. Elî el-Câwânî el-Kirdî el-Hillî eş-Şâfi

ez-Zebîdî gava ku behsa eşîra Câwân dike dibêje ku ev eşîr kurd e û ev alimê hanê jî ji wan e (ez-Zebîdî: XXXIV/387). ez-Ziriklî ji bo vî zanyarê hanê hinek leqeban bi kar tîne. Wekî niha İbn Hamdân, el-‘Îrâkî ve el-Hillî. Li gorî agahîyan ew alimekî pîrr zana bûye, li Erbîlê jiyaye, derbasî Îranê bûye û li Hefteyânê jî wefat kiriye. Di sala 561/1166an de Xwedayê teala emanetê xwe jê girtiye (ez-Ziriklî 2002: VI/278). Di *Tâcu’l-‘Erûsê* de di dewsa el-Kurdî de el-Kirdî hatiye nivîsandin. Li gorî vê agahîyê dibe ku ev zanyarê me yê bi rumet ne Kurmanc be; belkî Zaza be. Lewra hinek ji Zazayan ji bona xwe Kird; Ji bona Kurmancan jî Kirdas dibêjin.

14. Ebû ‘Amr b. es-Salâh

ez-Zebîdî, gava ji Şehrezorê behs dike, dibêje ku yên ku li vir dijîn gişt kurd in. Bi dû re diyar dike ku cemaatek ji aliman ji wir derketiye. Yek ji wan jî ev zanyarê me yê bi rûmet ku navê wî İbn Salah e. (ez-Zebîdî: XII/269). İbnu’s-Salâh di nava zanyarên hedîsê de alimekî bi bandor e. Di sala 645/1245 wefat kiriye. Nêzikî deh pirtûkan nivîsiye. Di nav pirtûkên wî de herî meşhur *Marifetu ‘Ulûmi’l-Hadîs* e (ez-Ziriklî 2002: IV/207).

15. Ebû Muhammed el-Qâsım b. Muzaffer

ez-Zebîdî, dibêje ku ev zanyarê hanê ji Şehrezorê ye û navê wî jî el-Qasım b. Muzaffer b. ‘Elî ye. Kunya wî Ebû Muhammed e (ez-Zebîdî: XII/269).

16. Ebû Bekr Muhammed Qâdi’l-Hâfiqeyn

ez-Zebîdî, dibêje ku ev alime hanê jî ji Şehrezorê ye. Kurê Ebû Muhammed el-Qasım b. Muzaffer e (ez-Zebîdî: XII/269).

17. Ebu’l-Îrfân Îbrâhîm b. Hasan el-kurdî

Ev alime ji eşîra Kûrân (Gorân) di sala 1101/1609 vefat kiriye (ez-Zebîdî: XII/269; XIV, 81). Bi qasî heştê pirtûkan nivîsiye. Di fiqih û hedîsê de meşhûr bûye (ez-Ziriklî 2002: I/35).

18. Ebû Muhammed el-Muttalîb b. Rihmân el-Bağdâdî el-kurdî

Hîcrî di sala 674an de wefat kiriye. Bi bavê xwe re ji Ibnu'l-Bettî (v.?)' hedîs guhdarî kiriye. Di zuriyyeta wî de alim hebûne. Ji sedem nispetkirina li ba kalê wî yê ku navê wî Beşîr bûye, ji wan re hatiye gotin el-Beşîrîyyûn (ez-Zebîdî:- X/189).

19. Merwân b. 'Elî b. Selâme el-Feqîh eş-Şâfi el-Fenekî

ez-Zebîdî, gava behsa qeleya Fenekê dike dibêje ev qeleya hanê a kurdan e û Mervan b. 'Elî jî ji wan e. (ez-Zebîdî:- XXVII/310).

20. Ebu'l-Berekât el-Mubârek b. Ehmed el-Mustewfî el-Îrbîlî

Hatiye zanin bi Ibnu'l-Mustewfî. Navê wî el-Mubarek b. Ehmed e. Di warê dîrok, hedîs, ziman û veyjê de alim e. Wezîrtî kiriye û pirtûkan nivîsandiye. Li Erbilê hatiye dinyayê û di sala 637/1239an de li Musilê ruhê xwe teslîmî Xwedayê teala kiriye (ez-Zebîdî:-XXVIX /30).

21. Ebû Ehmed el-Qâsim b. el-Muzaffer eş-Şhrezûrî eş-Şeybânî el-Îrbîlî

ez-Zebîdî dibêje ku ev mirov alimekî ji Erbilê ye (ez-Zebîdî:- XXVIV/29).

22. el-Qâdî el-Muemmer Şemsuddîn Ali b. Ehmed b. el-Xîdir el-kurdî

Di Tâcu'l-'Erûsê de derbas dibe ku ev zanyarê me ji Cizîrê ji gundê Kûrâbê ye. ez-Zehebî ji wî hedîs rîwayet kiriye (ez-Zebîdî:- IV/142).

23. Huseyîn b. Îbrahîm el-Câkî el-kurdî

Ev alimê hanê li Qahîrê maye. Bi tekîya xwe hatiye naskirin. Di sala 739'an de wefat kiriye. Waiz bûye û ji Necmuddîn Eyyûb el-kurdî ders girtiye (ez-Zebîdî:- XXVII/99).

24. Ehmed b. 'Elî b. Îbrahîm el-Hâmîdî el-kurdî el-Henefî

Ji Tâcu'l-'Erûsê tê fehmkirin ku ev alimê me sedayê el-Hâfîz ed-Dimyâtî e û di sala 658an de li Helebê di bûyera Tataran de şehîd bûye (ez-Zebîdî:- XXXII/100).

25. Ehmed b. 'Eli b. Îbrâhîm Suleyman el-kurdî el-Fîlî

Hatiye zikirkirin ku ev alimê hanê hevalê Hesên b. 'Eli b. Qefl e û bi rêya îcazetê ji hinek alîman hedîs rîwayet kiriye (ez-Zebîdî:- XXX/205).

26. Necmuddîn Eyyûb b. Mûsâ el-kurdî

Huseyîn b. Îbrâhîm el-Cakî el-kurdî ji wî ders girtiye (ez-Zebîdî:- XXVII/99).

27. eş-Şems Ebdîrrahman el-kurdî en-Neşîlî eş-Şâfî.

Neşîl li rojavayê Mîsrê navê gundekî ye. Ji el-Bulqînî (.824/1421) îlim hîn kiriye û ji Hâfîz b. Hecer jî hedîs hîn kiriye (ez-Zebîdî:- XXX/493).

28. eş-Şeyx Xelîl en-Neşîlî

Di Tâcu'l-'Erûsê de derbas dibe ku ev alimê hanê kalê Ebdîrrahman el-kurdî en-Neşîlî ye (ez-Zebîdî:- XXX/493).

29. eş-Şeyx Îbrâhîm el-kurdî,

ez-Zebîdî dibêje ki Îbrahim el-kurdî li Heremeynê ji Îshaq b. Muhemmed qadîyê Zebîdê hedîs girtiye (ez-Zebîdî-: XXXI/411).

30. Muhammed Efendî el-kurdî

ez-Zebîdî gava behsa vî alimî dike dibêje ku ew mirovekî xwedî fezîlet bûye û derheqê neseba kurdan de pirtûkek nivîsandiye (ez-Zebîdî-: IX/107).

5) DI DERBARÊ KURDAN DE TIŞTÊN CUDA

Bê van tiştên heta niha me di derheqê kurdan ji Tâcu'l-‘Erûsê girt hinek tiştên din jî hene. Ew tişt bi munasebetên cuda di Tacu'l-‘Erûsê de hatiye gotin (ez-Zebîdî-: IX/107).

1. Raxistina malan

Di Tâcu'l-‘Erûsê de behsa bizinên welatekî jê re hatiye gotin Sard dike. Li gorî agahîyên ku hatiye dayîn bi tiştên ji mûyên wan bizinan hatiye çêkirin kurd malên xwe raxistine (ez-Zebîdî-: XXXVII/219).

1. Hechece

ez-Zebîdî dibêje ku ev dengê hane kurd gava ceng dikin tekrar dikin (ez-Zebîdî-: VI/272).

2. et-Turdîn

ez-Zebîdî, dibêje ku ev bêje tîpa wê ya dawî bi pêşê tê xwendin û navê curekî ji xwarinê ye (ez-Zebîdî-: VIII/321).

4. Yemen

Di Tâcu'l-‘Erûsê de gava li ser welatê Yemen hatiye xeberdayin, tê gotin ku Seyfuddîn Sunqur piştî ku kurdan kuştîye Yemenê xistîye bin bandora xwe (ez-Zebîdî-: XII/95).

6. Ziyâd b. Hudeyr

Di Tâcu'l-‘Erûsê de di rîwayeta ji Ziyâd b. Hudeyr de hevoka jêrê derbas dibe *فَحُمِلْتُ عَلَى رِمٍ مِنَ الْأَكْرَادِ* “Ez li ser cemaatê kurdan hatin neqilkiirn.” ez-Zebîdî dibêje ku *رِمٍ* bi wateya cemaat e (ez-Zebîdî-: XXXII/288).

Encam

Di gel ku *Tâcu'l-‘Erûs* ferhengeke Erebi ye. Bi gelek munasebetan di derbarê kurdan agahî dide. Ev agahîyan di penç beşan de ye: Ew beş eslên kurdan, eşîrên kurdan, welatên kurdan, navdarên kurdan û hinek malûmatên cuda ne. Hinek agahî di berhemên dinê de tune ye. Wekîna Muhammed Efendî el-kurdî û pirtûka wî ya di derbarê kurdan de. Min ev agahî di tu berhemên de nedît. Gotinên wî yên di derbarê bajar û qeleyên kurdan de jî xerîb in. Carnan di derheqê yên ku di bajar û qelean di jiyane dibêje û li ser kurdîya wan dipeyive û tiştên cuda dibêje. ez-Zebîdî, ji bona yazdeh cihên ku me di vê gotarê de nivîsandiye bi awayekî aşkera

dibêje cihên kurdan e. Wekî niha dibêje ku ji bo Şehrezorê- ku Kerkûk e- navenda wî ye- ehlî wê gişt kurd in. Ji bo Erbilê jî dibêje ehlê wê bi pirranî kurd in, lê belê bûne ereb. Lê belê ji bona Duneysêrê bi tenê li ser wateyê disekine. Li gorî şîrovekirina wî vê bêjeyê tê fahmkirin ku Duneysêr bêjeyek kurdî ye.

Di Tacu'l-Erûs'ê de ez-Zebîdî di derbarê kurdan de fikren xwe yê cuda bi awayekî îlmî diyar dike. Mesela di derbarê eslê kurdan de tamamên fikran dibêje û bi dû re nêrîna xwe bi awayekî aşkera dibêje. Li gorî wî eslê kurd û Farisan yek in ku ji nesla kurê Hz. Nûh Sam tên. Carnan qîma xwe bi dayîna agahîyan tîne. Ji Sedem Tacu'l-'Erûsê pirtûkeke ferhengê ye pîrr tiştên di derheqê kurdan de tenê neql e.

Gava behsa navên civakên kurdan dike, ji bo hinekan taîfekî ji kurdan, ji bo hinekan jî qebîle bi kar tîne. Gava navê cîh, taife û qebîlan derbas dibe pîrrê caran behsa alimên wan jî dike. Bi vê mebestê navê sîh kesî diyar kiriye. Di derbarê wan de malûmatan nade. Di derbarê Cabanê sahabe û Meymûnê tabîn malûmateke kurt dide. Kurd piştî ereban bûne misilman. Ji Tacu'l-Erûsê tê fahmkirin ku ji alyê ilmê û xizmeta ola Îslamê kurd li dawîye nemane. Gelek alîm ji nav wan derketiye, Îslamê û ilmê rê nişana însanan dane. Medrese, camî, qele, bajar û gundan ava kirine.

Çavkanî

- 'Attar Ehmed Abdulğafûr (1984), *Muqaddimetu's-Sihâh*, Beyrut, Dâru'l-'Îlim Li'l-Melâyîn.
- El-Birmâvî, Şemsuddîn (2012) *El-Lâmi'U's-Sabîh Bi Şerhi Câmi'Î's-Sahîh*, Thk., Heyet, Suriye, Dâru'n-Nevâdir,
- El-Fîrûzabadî, Muhemmed B. Yaqûb (2005), *El-Qâmûsu'l'elâm*, Beyrut, Mussese'tu'r-Rîsale.
- El-Hemevî, Yâqût Ebdullah-: *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, Dâru'l-Fikr,
- Îbn Hecer El-'Esqelânî, Ahmed B. Ali-: *Tebsîru'l-Muntebih*, Thq., Muhemmed 'Eli En-Neccâr, Beyrut, Mektebetu'l-'Îlmiyye.
- Îbn Xellikân, Şemsuddîn Ehmed (1994), *Wefeyâtu'l-'Eyân Ve Enbâu Ebnâi'z-Zâmân*, Beyrut, Dâru Sâdr.
- Îbn Şeddâd-Muhemmed B. 'Elî-, *El-'Alâqu'l-Hatire Fî Zikri Umerai'ş-Şâmi Ve'l-Cezîre,-,-*
- Kâtîb Çelebî, Mustafa B. Ebdillah (2010), *Sulemu'l-Vusûl Îlâ Tabaqâti'l-Fuhûl*, Thk., Mahmûd Abdulkadir El-Arnâvut, İstanbul, Mektebetu İrsica.
- Kehhâle-, Umer Rıza-, *Mu' Cemu'l-Muellifîn*, Beyrut, Mektebetu'l-Musennâ.
- El-Kûrânî, Ehmed B. İsmail (1928), *El-Kevseru'l-Cârî Îlâ Riyâdi Ehâdisi'l-Buxârî*, Thq., Ehmed 'İzz Ū İnâye, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Erebiyye.
- Sâmî, Şemseddin (1903), *Qâmûsu'l-A'Lâm*, İstanbul,
- Ez-Zebîdî-, Muhemmed B. Muhemmed, *Tacu'l-'Arûs Min Cevâhiri'l-Qâmûs*, Thk., Heyet, Dâru'l-Hidâye.
- Ez-Zîriklî-, Xeyruddîn, *El-'Elâm*, Dâru'l-'Îlim Li'l-Melâyîn, Byy.